

*Тетяна Гринь
(Чорнухи)*

ОЗНАЧЕНЕ СПОГАДАМИ, ДОКУМЕНТАМИ МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ САДИБИ Г.СКОВОРОДИ

У статті опрацьоване питання про місце народження Г.Сковорода.

Ключові слова: документи, садиба, Чорнухи, Харсіки, Г.Сковорода.

В статье рассматривается вопрос о месте рождения Г.Сковороды.

Ключевые слова: документы, усадьба, Чернухи, Харсики, Г.Сковорода.

The article discusses the place of birth of G.Skovoroda.

Key words: documents, estate, Chornukhy, Harsiky, G.Skovoroda.

Г.Сковорода як особистість вражає своєю цілісністю, бо залишався самим собою за будь-яких обставин. Він жив так, як навчав жити інших, а навчав інших власним життям. Слово і справа у Г.Сковорода – нерозривні. Мудрець, що свою мудрість здійснив у своєму житті» (Дмитро «Чижевський»).

Тому його напутні слова: «Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний» [16, с.208] унеможливають існування думки про відсутність родинних зв'язків між поколіннями в сім'ї Сковорода, а той факт, що дуже мало знаємо про взаємини Григорія з батьками, не є свідченням синівської невдячності. Час домашньої відсутності, поділений рідкісними зустрічами, звісно, заповнювався листами. Можливо, вони не несли такого глибокого філософського змісту, як, скажімо, ті, що звернуті до свого учня і приятеля Михайла Ковалинського, але не бути їх просто не могло. Інше питання, чому вони не збереглися і коли були втрачені? Причин може бути кілька: неоцінені родиною і сучасниками; не збережені, бо близьких родичів після смерті батьків не залишилося...

Але збереглися деякі документи і спогади старожилів, які практично вказують на благословенне місце, з якого в цей світ прийшло нове дивовижне життя, котре прославившись на весь світ, своїм прізвищем дало другу назву Чорнухинському краю – Сковородинівський край.

Якщо рухатися в хронологічному порядку, то найраніший, знайдений досі, сквородинівський документ про батька Григорія з реєстрової книги «О приходе денежной казны Лубенского полку» за 1733 рік (ф. 52, оп.1, од. зб.10) на арк.57 є запис, що в Чорнуській сотні на ярмаркові 19 липня 1733 року за продаж «вишинкованого вина» було взято різні суми «покуховного з рядових козаків», у тім числі «с Сави Сковорода чорнуського с пяти ведер пятьдесят копеек» [11, с.25].

Наступний документ стосується 1734 року : з ревізької книги Чорнух «августа 29, 1734 году», де на аркуші 2 зв. серед малогрунтових козаків стоїть ім'я «Савка Сковорода» [27]. Тут же хочеться згадати ще один відомий факт: в ревізькій книзі за 1745 рік в сотенному містечку Чорнухах Лубенського полку, під № 49 значиться «двор Пелагеи Сковородых, которой сын обретається в певчих» [23]. І перший, і другий, і третій документи вказують на Чорнухи, як місце проживання родини Сковорід.

За часів Г.Сковорода в Чорнухах мешкала не одна родина з таким прізвищем. Окрім Сави Сковорода в Чорнухах у «Записних книгах приходу денежной казны Лубенского полку» за 1748 р.» значиться Федір Сковорода. «У відомості про прийняття присяги Єлизаветі Петрівні студентами Київської академії», датованій 28 квітня 1759 року (ЦДІА

УРСР у Києві, ф. 59, оп.1, од. зб. 3258, арк. 3) серед інших записаний учень класу інфіми «Емелиан Сковорода, полку Лубенского, города Чорнух, сын посполитого, лет от роду имеет 19» [11, с.28]. Всі вони, так само як і Клим (мешканець с. Харсіки, чомусь саме від нього збудована генеалогічна вітка роду) могли бути родичами, а могли просто носити одне прізвище.

По смерті філософа, в цьому ж 1794 році, його найкращий учень і друг Михайло Ковалинський зі слів самого Григорія Сковороди, який відвідав його в останній рік свого життя, пише дорогоцінне першоджерело – життєпис свого наставника і вчителя, в якому вказує, що «Григорій, сын Саввы, Сковорода родился в Малой России, Киевского наместничества, Лубенской округи, в селе Чернухах, в 1722 году» [16, с.440]. Знову ж – Чорнухи і про це сказано самим Сковородою. Якщо мислити з цього приводу так, що про Харсіки ніхто не знав і Григорій назвав своєю батьківщиною Чорнухи (більш відомий населений пункт), бо воно було сотенним містечком, на це можна ще зважити в межах Лубенського полку, де ці дві власні назви про щось може і говорили. Але на Слобожанщині, а тим паче на Орловщині, де мешкав Михайло Ковалинський і де Григорій Савич розповідав про свій життєвий шлях, ці дві назви населених пунктів рівнозначно ні про що не говорять. Та й чому Г.С.Сковороді, людині, яка завжди говорила правду і ніколи не соромилася свого статусу і статків прибільшувати село, вихідцем з якого він був.

Про те, що Харсіки були окремим населеним пунктом, в час народження Г.С. Сковороди, а не складовою частиною Чорнух (присілок (рос.) підварок, фільварок) свідчить «Лохвицький історичний збірник», де зазначено, що «...на 1666 р. у склад Чорнухинської сотні входили такі населені пункти: с. Ковалі, с. Позняки, с. Сухоносівка, с. Харсеки (Харсіки), с. Бондарева, с. Козлівка, с. Гунці і с. Нехристівка...» [10, с.363]. Отже, с. Харсіки – окремий населений пункт.

Але, якщо навіть допустити, що село Харсіки – «підварок» (складова частину Чорнух) в часи народження Г.С. Сковороди, а тим паче, якщо це окремий населений пункт, невмотивованим і дивним виглядає той факт, що дійшов до нас зі сторінок часопису «Украинская жизнь» майже столітньої давнини. 1914 року в квітневому випуску було вміщено прохання мешканців Чорнух до повітового земства: «...порушити клопотання на дозвіл щодо збору пожертвувань для спорудження в Чорнухах, як місці народження українського філософа Г.С. Сковороди, пам'ятника йому». З цього приводу та з приводу звернення мешканців с. Харсіки в донесенні Лохвицького повітового справника помічникові начальника Полтавського губернського жандармського управління по Лохвицькому повіту за № 206 від 27 лютого 1914 року значиться: «24 і 25 лютого в м. Лохвиці відбулися надзвичайні збори гласних Лохвицького земства, причому 25 числа було розглянуто питання про клопотання жителів с. Харсіки Чорнухинської волості про присвоєння Харсіцькому початковому народному училищу імені Т.Г. Шевченка.

Крім того, тими ж зборами було розглянуто питання про клопотання Чорнухинського батьківського гуртка про присвоєння Чорнухинському народному училищу імені філософа Григорія Савича Сковороди і жителів Чорнухинської волості про відкриття всеросійської підписки для спорудження в Чорнухах пам'ятника згаданому Сковороді, при цьому зборами прийнято рішення підняти відповідне клопотання про задоволення названих прохань...» (ф. 326, оп.1, спр. 91, арк. 2, ЦДІА). («Нова праця» №140, 26.12 1990 р.).

Чому, якщо місцем народження Сковороди було с. Харсіки або була територія, яка на момент написання даного клопотання, знаходилася в межах цього населеного пункту, його жителі вирішили назвати своє народне училище ім'ям Шевченка, а не Сковороди, в той час, як мешканці Чорнух обрали ім'я філософа для свого народного училища?

Очевидним є і той факт, що в 1914 році, коли пам'ять про відомого крайнина була ще відносно свіжою (120 років), Чорнухи – як батьківщина філософа – не викликали сумнівів, а Харсіки – зовсім не претендували називатися батьківщиною Г.С. Сковороди, бо, напевне, не були нею.

У 1922 році до 200-річчя від дня народження Григорія Сковороди, в низці документів з підготовки до святкування збереглося повідомлення виконкому Лохвицького повіту про відзначення пам'яті Г.Сковороди в Чорнухах: «Исполкому Лохвицкого уезда Полтавской губернии. Научный Комитет Главпрофобра уведомляет, что днем чествования памяти Г.С. Сковороды по случаю 200-летней годовщины со дня его рождения назначено 24-е декабря 1922 г. и что представленный план мероприятий особой комиссией по организации на месте в с. Чернухах этого чествования одобрен наркомпросом. (Председатель Научного Комитета Д.Багалий)» [26]. Хочеться звернути увагу не лише на місце проведення святкувань, а й на прізвище голови наукового Комітету академіка Дмитра Івановича Багалія (1857-1932) – дослідника життя і творчості мудреця Григорія Савича Сковороди, автора монографії «Український мандрований філософ Григорій Сковорода», в якій один із розділів так і називається «Життя Сковороди в с. Чорнухах і місцеві українські впливи на нього» [2, с.26–27]. Про Харсіки в його праці не згадується.

З фотокопії звернення мешканців Лохвиці до Наукового Комітету при Головпрофобрі від 15.03. 1922 р. читаємо: «За дорученням Лохвицького Укопису звертаємося до Комітету з таким проханням:

У цьому році минає 200 літ зо дня народження у містечку Чорнухах Лохвицького повіту (на Полтавщині) відомого українського філософа Г.С. Сковороди. Бажано було б, щоби центр зробив ту чи іншу допомогу щодо влаштування у м. Чорнухах належного свята...(Мешканці м. Лохвиці Вчений агроном – (підпис) студент СХИ – К.Хоменко)» [24].

Ще одна цитата з «Выписки из протокола заседания Научного комитета Главпрофобра от 14.12.1922 г.

Постановили: ...Научный Комитет, одобряя выполненные уже мероприятия в соответствии с программой, утвержденной совнаркомом и наркомпросом, признал целесообразным вместо предлагавшихся педкурсов открыть сельско-хозяйственного типа школу имени Сковороды... Кроме того, Научный комитет поддерживает ходатайство Лохвицкой комиссии, о принятии на государственное снабжение упомянутой выше сельско-хозяйственной школы в м. Чернухах Лохвицкого уезда (место родины Сковороды)» [25].

Наведені витяги з документів до 1923 року цитуються з однією метою – довести, що сумніви про місце народження філософа з'явилися набагато пізніше, коли відійшли в небуття люди, які (за переказами своїх рідних) ще могли вказати місце розташування садиби Сави Сковороди. Хочеться нагадати про типове явище для мешканців Чорнухинщини, як і всієї Лівобережної України початку ХХ ст. – доволі осілий спосіб життя з незначними мініміграціями. Тому корені родів були глибокими, місце проживання (навіть не тільки населений пункт, а й конкретна місцина), зазвичай – постійне і перекази переходили від покоління до покоління, несучи в такий спосіб історичне навантаження. У цьому ж контексті виникає питання: чому мешканців Харсік з прізвищем Сковорода, які вважають себе нащадками філософа (у сповідальних книгах Харсіцької церкви фігурують з кінця ХІХ ст.), буцімто, пам'ятали свого славного родича-філософа і пам'ять цю зберегли до другої половини ХХ ст., зовсім не схвилювало і не здивувало рішення встановити пам'ятник і назвати батьківщиною філософа Чорнухи, а не Харсіки? Дивний і не пояснюваний факт! Бажання вказати справжнє місце народження філософа з'явилося у мешканців Харсік аж у 1994 р. встановленням меморіальної плити, де, начебто, стояла хата Сави Сковороди. Чому ж так довго не пам'ятали..?

Ще одне цікаве повідомлення – за життя Григорія Сковороди на тому місці, де встановлено згадувану меморіальну плиту, с. Харсіки не було. Воно знаходилися за кілометр далі, між крутосхилами. Вказані, як батьківщина філософа, землі почали заселятися в другій половині ХІХ ст.(про це писав в листі до Чорнухинського музею Г.С. Сковороди І.А. Олексієнко –уродженець Чорнух, краєзнавець, 1922 р.н., про це говорить місцевий краєзнавець Т.С. Зуб.)

Про Чорнухи, як батьківщину філософа, можна цитувати багато авторитетних видань:

- «Сочиненія въ стихахъ и прозе Григорія Савича Сковороды съ его портретомъ и почеркомъ его руки.» Санкт-Петербург. 1861р.;

- енциклопедичний словник «Русскаго библиографическаго института Бр. А. и И. Гранать и К°», сьоме, досконало перероблене видання, під ред. проф. Ю.С. Гамбарова, проф. В.Я. Железнова, проф. Ковалевського, проф. С.А. Муромцева і проф. К.А. Тімірязєва. т 39;

- Дмитро Багалій «Український мандрований філософ Григорій Сковорода», 1926 р.;

- Іван Пільгук «Григорій Сковорода» (художній життєпис), 1971 р.;

- Леонід Махновець «Григорій Сковорода» (біографія), 1972 р.;

- І.А. Табачников «Григорій Сковорода», 1972 р.;

- І.Головаха, І.Стогній «Філософ-гуманіст Г.С. Сковорода», 1972 р.;

- Ф.М. Поліщук «Григорій Сковорода» 1978 р.;

- А.М. Ніженець, І.П. Стогній «Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні» 1984 р.;

- І.Ф. Драч, С.Б. Кримський, М.В. Попович «Григорій Сковорода (біографічна повість)» під загальною редакцією доктора філософських наук В.М. Нічик. 1984 р. і багато інших.

Ще один шанувальник філософа і його творчості, автор кількох скульптурних зображень Сковороди, кінострічки «Григорій Сковорода» – Іван Петрович Кавалерідзе. Це людина, яка жваво цікавилася життєвим і творчим шляхом мудреця, яка була присутня на відкритті погруддя Григорія Савича (виконаного власними руками) в Чорнухах, в своїх спогадах, згадує: «... Через некоторое время в Чернухах, на том месте, где когда-то стояла хата малоземельного казака Чернухинской сотни Лубенского полка Саввы Сковороды, был поставлен бюст его великого сына» [8, с.80]. Це доводить не тільки те, що сім'я Сковороди проживала в Чорнухах, а навіть вказує на місце, де в далекому 1722 році, грудневої ночі, народився Перворозум наш (як назвав Григорія Сковороду Микола Вінграновський).

До 250-річчя з дня народження Г.С. Сковороди постановою Ради Міністрів УРСР було створено Республіканський ювілейний комітет, до складу якого входили компетентні фахівці з Президії Академії наук СРСР, Правління Спілки письменників СРСР і колегії Міністерства культури СРСР, які в заходах по впорядкуванню місць на території Української РСР, пов'язаних з життям і діяльністю Г.С.Сковороди, в пункті №4 вказали «...в селищі Чорнухи Полтавської області відбудувати садибу, де народився і жив Сковорода» [4, с.12]. Чи можна піддавати сумніву рішення такої кількості компетентних людей або вважати це рішення безпідставним? Думається, що підготовці заходів і визначенню місць проведення цих заходів передувало вивчення і консультування з дослідниками життя Г.С. Сковороди і тому це не може бути голослівним, не підтвердженим документально розпорядженням.

У газеті «Культура і життя» Леонід Владич в статті «Бронза і граніт» пише: «Невдовзі по відкритті пам'ятника в Лохвиці (воно відбулося 23 грудня 1922) вирізку з нього – погруддя – встановлено в селі Чорнухи, на тому місці, де колись стояла хата, в якій народився Сковорода» [3].

Далі, в паспорті на пам'ятник Г.С.Сковороді, встановленого на меморіальній садибі, щодо місця розташування можна прочитати: «...На місці хати батьків Г.С. Сковороди в с. Чорнухи до 200-річчя народження поета в 1922 році встановлено бюст (Кавалерідзе скульптор). Тепер цей бюст (з нетривкого матеріалу) експонується в експозиції музею. На замовлення Міністерства культури УРСР до 250-річчя з дня народження Сковороди встановлено пам'ятник скульптора Полтавської художньо-виробничої майстерні худ фонду УРСР М.Г. Когана». Паспорт склав 31 жовтня 1975 р. науковий працівник краєзнавчого музею Борсук З.Т. Мабуть, науковий працівник керувався документами і мав підстави твердити про конкретне місце розташування хати батьків Г.С. Сковороди.

Особливого ажіотажу навколо цього питання не виникало до 1992 року, коли відзначалося 270-річчя від дня народження українського філософа. А ось, коли за рішенням

ЮНЕСКО 1994 рік оголошено роком Г.С. Сковороди і розпочалася підготовка до 200-річчя з дня його смерті – гостро постає питання про батьківщину філософа. Раптовий сплеск інтересу до цього питання наводить на думку, що ініціатори його переслідували певні меркантильні цілі.

Харсіцький колгосп «Маяк» спішно стає колгоспом ім. Сковороди, пишуться статті до газет про с. Харсіки, як місце народження просвітителя, без переконливої доказової бази. Всі підстави для цього – це лише перекази мешканців Харсік з прізвищем Сковорода, які вважають себе нащадками філософа по тій простій причині, що носять таке ж прізвище. Зв'язку між сім'єю Г.С. Сковороди та родиною Панаса Сковороди (1803 р.н.), від якого і збудований родовід, не встановлено. Завідуючий Харсіцьким історико-краєзнавчим музеєм І.В. Капуста (лише на підставі спогадів та переказів) в своїй статті спочатку обережно пише: «Можна припустити, що батько Панаса Даниловича був племінником Г.С. Сковороди, тобто сином його брата Степана.» А далі, припущення трансформується в переконання і вже з впевненістю: «...Нині в Харсіках мешкають нащадки брата Г.С. Сковороди Степана – Ганна Дем'янівна Давиденко, Марія Дем'янівна Степаненко, Марія Мусіївна Гапоненко (дівочі прізвища – Сковорода)» [7].

І вже на правах нащадків згадані жінки вказують на місце садиби Сави Сковороди. Але факт їхнього родинного зв'язку так і лишився не доведеним. Те ж саме можна сказати і про більш пізні дослідження родоводу, який розпочинається з Кліма Сковороди (1730 р.н.).

Більше того, є листи Катерини Олександрівни Сковороди до В.Д.Бонч-Бруєвича (за матеріалами архіву В.Д. Бонч-Бруєвича. Москва. Бібліотека СРСР ім. Леніна, фонд 369) з книги «Григорій Сковорода. 250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження.

«... 1912 року, коли вийшов перший том творів Сковороди, Бонч-Бруєвич одержав листи від Катерини Сковороди. Перший лист від 22.10. 1912 р., наступні 10 та 22. 01. 1913 р, в яких вона, на основі зібраних відомостей, докладно розповідається про свій рід, що веде до брата Г.С. Сковороди Степана Савича, який виїхав до Петербурга і саме там створив сім'ю» [4, с.223]. Померла К.О. Сковорода в 1939 році на 82 році життя. Ці листи доводять, що найближчі родичі Григорія Сковороди жили не в с. Харсіки.

З приводу конкретного місця розташування садиби Сави Сковороди в Чорнухах існує два свідчення, але з похибкою у кілька десятків метрів. Перше – погруддя філософа роботи І.П. Кавалерідзе в 1922 році було встановлене перед приміщенням Чорнухинської міністерської школи. Про це писалося в Лохвицькій повітовій газеті «Вісті» 30 грудня 1922 р. Ось цитата: «... далі вся маса широкими лавами йде до сільськогосподарської школи, перед будинком якої стоїть погруддя Г.С. Сковороди. З балкону школи говорять привітання представник школи, Многолавки, повітнаросвіти. Під час промов одкривається напис про назву школи ім. Г.С.Сковороди і його бюст, на постаменті якого напис «Г.С. Сковорода, народний філософ-вчитель. 1722-1794» [9].

Але цій події передувала мітинг на площі Чорнух (з записів спогадів уродженця Чорнухинщини Г.М. Захарченка 1908 р.н., кандидата геолого-мінералогічних наук, доцента Харківського університету) площа знаходилася перед Покровською церквою, де було відгороджене місце для Народного будинку філософа і пам'ятника йому. І от, за другою версією, саме в цьому районі, за переказами старожилів, і був встановлений пам'ятник Г.С. Сковороді. Про це розповідали сучасники тих подій – Андрій Йосипович Приймак (бухгалтер к-пу РСЧА в с. Чорнухи) та Андрій Ларіонович Фьодоров (працівник банку).

І ще один цікавий факт з матеріалів про с. Чорнухи, що зберігається у фонді Полтавської обласної редколегії «Історія міст і сіл УРСР», є відомості, що «...погруддя Г.С. Сковороди було встановлено на подвір'ї середньої школи 1936 року» [27].

З цього ж приводу хочеться навести спогади Олександри Омелянівни Турко (Полтави) мешканки с.Харсіки, яка свідчить, що року близько 1936 родину Полтавів, які мешкали в будинку, що стояв в Чорнухах, перед приміщенням музею, праворуч від міністерської школи, з власної оселі відселили, а будинок знесли. У цьому будинку мешкала ще родина Андріяна

Якимовича Полтави (діда Олександри Омелянівни). З розповідей свого батька – Омеляна Андріяновича Полтави, погруддя Сковороди у 1922 році встановили якраз за їхньою хатою (тобто ближче до музею). Отже це і було історичне місце садиби батьків філософа. Цей факт цікавий ще й тим, що мати Григорія Сковороди була з роду Полтавців (у Петербурзі на царській службі перебував дядько матері Гнат Полтавцев і там же мешкали її брати Полтавцеви) [21, с.22]. Дуже можливо, що люди, про яких ішлося вище, теж, певним чином, причетні до родини Григорія Сковороди.

Ще один цікавий запис з «Щоденника юних краєзнавців Чорнухинської школи» за 1954 рік: «В жорстокі дні Великої Вітчизняної війни німецькі фашисти надругались над пам'ятником Сковороді. Бюст Сковороди зняли з постаменту і пошкодили обличчя... Після визволення жителі Чорнух встановили пам'ятник в шкільному саду, а весною 1952 р. учні Чорнухинської с/ш перенесли і поставили перед школою, на правій стороні алеї». Факт післявоєнного встановлення пам'ятника цікавий тим, що, напевно, його встановили на місце, яке він займав до війни. Це ще одна вказівка на місце розташування батьківської садиби Любомудра (зараз – територія сучасного музею Г.С. Сковороди).

Прихильники твердження, що батьківщиною Г.С. Сковороди є с.Харсіки посилаються на нашого земляка Г.Д. Салівона (псевдонім Гр. Тисяченко). В основному тексті книги «Народний філософ-учитель Г.С. Сковорода. Його життя та діла. 1722-1794» батьківщиною значаться Чорнухи і тільки в виносці згадуються Харсіки [20, с.19], як можливе місце народження просвітителя, бо там збереглося прізвище Сковорода.

Свіжий матеріал з посиланням на старе видання, яким користаються сучасні сквородинознавці як підтвердженням про «харсицьку садибу» батьків філософа – сторінка з книги Валерія Шевчука «Пізнаний і непізнаний сфінкс Григорій Сковорода сучасними очима» [21, с.26], де автор за Д.Багалієм, але всупереч наведеному тексту пише: «Тож не дивно, що Сковороди жили не в самих Чорнухах, а на т.зв. підварках, тобто за межею містечка». Такий несподіваний висновок авторитетного літературознавця, історика та письменника змушує розгубитися та, головне, дезінформує читача, який глибоко не вивчав біографічні дані Григорія Сковороди, або лиш став на шлях знайомства з його життєвим шляхом. Тому хочеться зупинитися на цьому викладі детальніше. Автор «поселяє» сім'ю Сковородів за межі містечка Чорнухи через їхні статки, бо сім'я належала до малогрунтових козаків, а сам Сава – не до виборних козаків, а до т.зв. під помічників. Таким чином вирішивши, що в самому містечку могли жити тільки козаки з вищими статками. Але в того ж Д.Багалія для загальної картини соціального складу населення Чорнух використаний уривок з ревізької книги Лубенського полку 1745 р., де наведений перелік господарств і їх кількість по всіх групах за ступенем заможності. Тобто, як в містечку Чорнухи, так і за його межами жили представники козацтва всіх ступенів заможності і земельної забезпеченості [2, с.26–27; 1, с.34–35].

Хоча з точністю до метра вказати місце, на якому стояла садиба Сави Сковороди, мабуть, не вдасться, але незаперечним є той факт, що вона знаходилася поряд з сучасною меморіальною садибою музею в селищі Чорнухи. І, як висновок, влучно і справедливо звучать слова нашого земляка сквородинознавця, лауреата премії ім. Григорія Сковороди В.Я. Стадниченка стосовно тверджень про Харсіки, як батьківщину філософа: «Подібні свідчення можна нанизувати на вісь пошуків й далі, але саме життя розв'язало біографічну суперечку: розбився гіпсовий пам'ятник, забур'янилась плита на місці «харсицької садиби» Сави і Палажки, розвалився колгосп імені Григорія Сковороди...» [17, с.18].

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д. І. Багалій. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Вид-во «Орія» при УКСП «Кобза», 1992. – 472 с.
2. Багалій Д. І. Г.С. Сковорода український мандрований філософ / Д. І. Багалій. – Х. : Державне видавництво України, 1926. – 397 с.
3. Владич Л. Бронза і граніт / Л. Владич // Культура і життя. – 1972. – 3 грудня.

4. Григорій Скворода 250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження / [упорядники І. П. Стогній, П. Ю. Шабатин]. – К. : Наукова думка, 1975. – 256 с.
5. Головаха І. Філософ-гуманіст Г.С. Скворода / І. Головаха, І. Стогній. – К. : Політвидав України, 1972. – 76 с.
6. Драч І. Ф. Григорій Скворода. Біографічна повість / Драч І. Ф., Кримський М. Б., Попович М. В.; за ред. В. М. Нічик. – К. : Молодь, 1984. – 216 с.
7. Капуста І. Невже мало підстав? / І. Капуста // Нова праця. – 1990. – 30 червня.
8. Кавалеридзе Іван: збірник статей і воспоминаний / [составление и примечания: Е. С. Глушенко]. – К. : Мистецтво, 1988. – 179 с.
9. Кириченко Ф. Вшанування пам'яті Г.С. Сквороди в Чорнухах / Ф. Кириченко // Нова праця. – 1969. – 27 травня.
10. Лохвицький історичний збірник. – 1906.
11. Махновець Л. Григорій Скворода. Біографія / Л. Махновець. – К. : Наукова думка, 1972. – 255 с.
12. Ніженець А. М. Григорій Скворода. Пам'ятні місця на Україні / А. М. Ніженець, І. П. Стогній. – К. : Наукова думка, 1984. – 94 с.
13. Пільгук І. Григорій Скворода (Художній життєпис) / І. Пільгук. – К. : Дніпро, 1971. – 262 с.
14. Поліщук Ф. М. Григорій Скворода. Життя і творчість / Ф. М. Поліщук. – К. : Дніпро, 1978. – 262 с.
15. Попов П. М. Григорій Скворода. Життя і творчість: Нарис / П. М. Попов. – К. Держлітвидав УРСР, 1960. – 172 с.
16. Скворода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г. Скворода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – 574 с.
17. Стадниченко В. Іду за Сквородою сповідь у любові до вчителя: Документальна повість-подорож / В. Я. Стадниченко. – К. : Криниця, 2002. – 176 с.
18. Сочинения в стихах и прозе Григория Савича Сквороды. – Санкт Петербург, 1861. – 322 с.
19. Табачников И. А. Григорий Скворода / И. А. Табачников. – М. : Мысль, 1972. – 207 с.
20. Тисяченко Г. Народний філософ-учитель Г.С. Скворода: його життя та діла. 1722-1794 / Г. Тисяченко. – Лохвиця, 1922. – 98 с.
21. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний сфінкс Григорій Скворода сучасними очима: розмисли / В. Шевчук. – К. : Пульсари, 2008. – 528 с.
22. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 31. – Спр. 19402. – Арк.2.
23. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 31. – Спр. 19343. – Арк. 622.
24. ЦДА ВОВУ України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1165. – Арк.31.
25. ЦДА ВОВУ України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1165. – Арк.40.
26. ЦДА ВОВУ України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1165. – Арк.40.
27. ДАПО. – Ф.Р.8661. – Оп.1. – Спр.827. – Арк.49.

Стаття надійшла до редакції 15 лютого 2011 року